

Наташа Љ. Деретић
 Универзитет у Новом Саду
 Правни факултет у Новом Саду
 N.Deretic@pf.uns.ac.rs

ЗЛОУПОТРЕБА И ПРИВАТИЗАЦИЈА ДРЖАВНЕ МОЋИ У ПОЗНОМ ПЕРИОДУ РИМСКЕ ИМПЕРИЈЕ, КАО ПРИМЕРИ ДОПРИНОСА ПРОПАСТИ РИМСКОГ ЦАРСТВА*

Сажетак: Овај рад је наставак приче о политичкој корупцији у римској империји. Крајем принципата и почетком домината промењен је облик владавине; најпре принцепси, па потом императори, постали су ајсолутни господар или деспојти. У том периоду, историја нам јружа низ примера владавине корумпираних, окрујних владара, чија је „разулареност коначно довела до пада Римској царства“. Император је постао једини и искључиви господар целе државе: био је законодавац, шеф извршне власти, врховни судија, главни командант војске. У формалноправном пољеду власти императора је била неограничена јер је он био „господар и бој“ (dominus et deus). Држава више није била *res publica* (јавна ствар) већ је постала *res privata* (приватна ствар) императора. Императору је помагао разјранати чиновнички апарат, чија је најважнија карактеристика била безрезервна лојалност императору; он ја је постављао и смењвао по својој вољи. На страну то што је била често евидентна нестурчност ових орјана који су у непосредном контакту са грађанима шрили страх својом самовољом, погмитљивошћу, трубошћу. Полибијеве речи да „демократија појада, када власти народ учини погмитљивим и лакомим“, посебно је карактеристична за овај период, али нажалост, није изјубила на актуелности ни данас. Император као законодавац доноси законе који њему одговарају. Тајниова мисао: „што више закона, искваренија држава“, долази до јуној изражаја.

Кључне речи: морал, кварење друштва, лакомост, самовоља, злоупотреба власти, мноштво законских пројиса, приватна користи.

* Рад је посвећен пројекту „Правна традиција и нови правни изазови“, чији је носилац Универзитет у Новом Саду, Правни факултет у Новом Саду.

УВОД

Појам *corruptio* (корупција) је током историје мењао своје значење: поквареност, кварност, изопаченост, разврат, поткупљивање, подмићивање, кривотворење...¹ У старом Риму, под појмом корупција најпре се подразумевао „лош утицај, кварење“, на пример робова (*servus corruptus*), о чему нам сведочи Гај у својим Институцијама:

*Sed et si credat aliquis invito domino se rem contrectare, domino autem volente id fiat, dicitur furtum non fieri. Unde illud quaesitum est, cum Titius servum meum sollicitaverit, ut quasdam res mihi subriperet et ad eum perferret, et servus id ad me pertulerit, ego, dum volo Titium in ipso delicto deprehendere, permiserim servo quasdam res ad eum perferre, utrum furti an **servi corrupti** indicio teneatur Titius mihi, an neutro...*

...ако неко узме ствар верујући да то чини против воље сопственика, а сопственик је био сагласан да то учини, сматра се да није учињена крађа. Стога се поставља питање да ли имам право на тужбу због крађе или на тужбу због кварења роба (*de servi corruptio*) или ни на једну од ових ако је Тиције мог роба наговорио да неку моју ствар потајно узме и да му је преда, а роб ме обавести и ја, у жељи да ухватим Тиција у деликту, дозволим робу да му неку ствар однесе...²

Током даље историје Рима, појам корупције је мењао своје значење. Кварењем моралних вредности појединаца, квари се и само друштво. Тако је тај појам касније означавао разне злоупотребе и кварење власти и на крају „подмићивање, односно поткупљивање ради одређене користи“. Само кратак осврт на политичку злоупотребу и приватизацију државне моћи, показује колико је корупција била примамљива у политичким круговима Рима.³ Римски историчар Салустије (*Gaius Sallustius Crispus*) разочаран моралом и лакомошћу римске аристократије из друге половине републике, а што ће се наставити и касније, у свом делу *Историја* сведочи да су „моћници почели претварати слободу у раскалашност; свако је грабио шта може, отимао, крао. Државу је водила самовоља малобројних људи. У рукама су држали ризницу, провинције, дужности, славу и тријумфе. Остали грађани су живели под притиском сиромаштва, оптерећени службом и легијама. Вође су делиле плен међу малобројнима, док су људи били терани са земљишта, ако би га на несрећу пожелео неки моћни сусед“.

¹ Слободан Вуковић, *Корупција и владавина права*, Београд 2003, 10.

² У раду је коришћен превод Гајевих Институција проф. др Обрада Станојевића: *Gai Institutiones*, превео Обрад Станојевић, Београд 1982, III, 198.

³ Вид. Наташа Деретић, „Суптилна и неодољива примамљивост корупције у политичким круговима Рима“, *Зборник радова ПФНС* (ур. Слободан Орловић), 3/2017, 767-791.

КРАТАК ОСВРТ НА НЕКЕ ОД РАЗЛОГА КОЈИ СУ ДОПРИНЕЛИ КРАЈУ РИМСКОГ ЦАРСТВА

Силазна путања највеће империје старог века, све до њеног распада под налетом варвара из V века, била је дуга и мучна. Елементи који су водили у расуло позног римског друштва били су бројни: превазиђеност производних односа заснованих на робовском раду, где је измењени начин производње утицао на незаинтересованост роба за исту; привредно затварање провинција и латифундија које постају економски самодоволне; опште смањење трговине и опадање поверења у новац; финансијске тешкоће које је изазивао све већи државни апарат и потпуно ново понашање војске.⁴

Приликом разматрања узрока пропасти Рима, полази се и од других фактора. Гибонова (Gibbon) основна теза била је да је „хришћанство један од основних разлога који је довео до пропасти Рима; ту је и варварска најезда и погрешна политика Римљана према њима, као и чињеница да је својом величином Римска империја прерасла подношљиве димензије“.⁵ Наведене тезе су изазвале велике полемике у јавности, посебно у круговима теолога, који су минимизирали улогу цркве у многим историјским догађањима, посебно њено енормно и тако очигледно богаћење.⁶ Има и оних теоретичара који указују да су за пропаст Римског царства важни и други моменти: посебно је важна чињеница „преласка са прикривене на отворену монархију, где је власт императора, који постаје *dominus te deus* у случају појединих владара, стицала у пракси атрибуте тираниде, затим нестабилност државне власти, због честих отимања око престола, промена у врху државе итд.“⁷

Врховна власт оличена у императору који је, због своје друштвене моћи и политичког утицаја третиран као божанство, оличена у крилатици „господар и бог“ (*dominus et deus*) имала је за последицу да је он постао једини и искључиви господар целе државе.⁸ Император је био законодавац, шеф извршне власти, врховни судија, главни командант војске. У формалноправном погледу власт императора је била неограничена; деловао је како

⁴ Обрад Станојевић, *Римско право*, Београд 2007, 89.

⁵ Едвард Гибон, *Опадање и пројаси Римског царства*, (превод Г. Вучићевић), Београд 2007, (предговор Симе Аврамовића), XIII.

⁶ *Ibid.*

⁷ *Ibid.*, XII-XIII.

⁸ Епитет „доминус“ или „господар“, у првобитном значењу није означавао власт владара над његовим поданицима, нити заповедника над војницима, већ деспотску власт господара над његовим кућним робовима. Први цезари су га се с гнушањем одрицали. Временом се уобичајио код ласкаваца и полтрона, да би редовно био уведен у законе и јавне споменике. Нав. према Е. Гибон, 128.

је хтео: *princeps legibus solutus*,⁹ а његова самовоља је била закон: *quidquid principi placuit legis habet vigorem*.¹⁰

Доминус управља империјом преко војске и разгранатог чиновничког апарата. Цареви су били спремни на све, само да би приграбили и очували власт. Мучења и убиства супарника били су уобичајена појава. Императори, иако формалноправно неограничени господари римске државе, често су губили власт и животе због неуређених питања око наслеђа престола, због побуна и због непокорности војних команданата. Смене на престолу су биле толико брзе, да су у храмовима посвећеним владару, као божанству, кипови имали главе које се лако могу демонтирати, да би се могла поставити глава новог императора, јер није било времена да се прави цела статуа; А често је демонтирању главе на статуи претходило „демонтирање главе“ самом цару.¹¹ Према неким изворима, током треће анархије (235. г.) која је трајала свих 50 година и исцрпла империју, уз 20 императора које је признао сенат, а још 20 је извикала војска, 27 их је убијено.¹²

Римски владари из периода принципата и домината занемарују улогу Сената и Скупштине; „дивилне функције конзула, проконзула, цензора и трибуна су гурнуте у страну, али су свој високи положај итекако истицали називом „цара“ или „императора“.¹³ Та реч се схватала у новом достојанственијем смислу – у смислу суверена римског света“.¹⁴ Е. Гибон нас упознаје са једном занимљивом праксом коју је увео Максенције, а која се тичала сенатора из тог периода. Он је задојен мржњом према сенату, први пут, са својим чиновничким апаратом, „изумео метод изнуђивања „добровољног поклона“ од сенатора, па како се износ неосетно повећавао, тако су се сразмерно умножавали изговори под којима је наметана – победа, рођење, брак или положај царског конзула. Живот сенатора био је изложен његовим завидљивим сумњама, који је као царски љубавник био склон обешчашћивању њихових жена и кћери... Војници су били једини сталез коме је хтео да се свиди... трпео је њихову некажњену пљачку, па чак и покољ народа без одбране; повлађивао је својим војним миљеницима, поклањајући им велелепне виле, а уз њу и жену неког сенатора...“¹⁵

⁹ D. 1, 13, 31.

¹⁰ D. 1, 2, 2.

¹¹ О. Станојевић, 89.

¹² Антун Маленица, Наташа Деретић, *Римско право*, Нови Сад 2011, 29.

¹³ Друштвена структура из периода с краја принципата и у доминату је истоветна. Владдајући сталез чине: сенаторски сталез, који су чинили нобили, освежени придошлицама из других слојева, као и еквестри. Сви су они чинили тадашњу аристократију из чијих су редова регрутовани прокуратори, управитељи провинција и други високи чиновници.

¹⁴ Е. Гибон, 128.

¹⁵ *Ibid*, 141.

Најзначајнију друштвену групу која је носила епитет „владајућа“ поред императора, чинили су: чланови породица императора, лични службеници императора, централни државни службеници и најистакнутији службеници великих територијалних административних јединица. Највиша бирократија је представљала затворени друштвени слој у који су искључиво по вољи императора могли бити примљени припадници богатих слојева сенатора, односно богате земљишне аристократије. Друштвени углед високих бирократа био је заснован на учествовању у власти, на високим платама и на личном утицају појединаца на императора; утицај на императора, био је често извор великих прихода. Пословична је била поткупљивост службеника тога доба, што сликовито описују речи „У Риму се све купује“.¹⁶

У време те опште грамзивости и похлепе било је покушаја да се то, ако не спречи, а оно бар каналише у неке правне оквире. Тако је Галерије одлучио да предузме веома строгу и општу проверу имовног стања поданика у циљу општег опорезивања земљишта и личности. Обављен је подробен преглед некретнина, а уколико би проценио да неко нешто покушава да сакрије, методом мучења је долазио до изјаве о личном богатству.¹⁷

ДИОКЛЕЦИЈАН

Политику опорезивања грађана наставили су и остали владари. Тако је Диоклецијан (284-305) кога је за императора прогласила војска, дошавши на власт, покушао да својим реформама донекле бар заустави привредну, политичку и економску кризу. Римско царство у време Диоклецијана улази у своје последње раздобље, то је тзв. „доба позног царства“. Он је до краја увео неограничену власт владара: иако скромног порекла, син ослобођеника, Диоклецијан је службом у римској војсци стигао до високих чинова; био је заповедник преторијанаца (царске гарде) код императора Нумеријана. Дошавши на власт, постао је законодавац, шеф извршне власти, врховни судија, врховни командант војске, једном речју „господар и бог“, а сви грађани су били његови поданици (*subiecti*) и чак робови (*servi*).¹⁸ Као апсолутни господар „над свиме и сваким“, никоме не полаже рачуне; одају му се божанске почасти, пред њиме сви падају на колена, љубе му се скутови и одећа; и сама царска одећа га издваја од осталих, од свиле је и пурпура, сва искићена златом и драгим камењем (чак и ципеле), што све подсећа на источњачки тип монархије.¹⁹ „Као лукав и надасве сујетан човек, себи је ласкао да ће разметљивост

¹⁶ Иво Пухан, *Римско право*, Београд 1977, 99.

¹⁷ Е. Гибон, 136.

¹⁸ Мирослав Милошевић, *Римско право*, Београд 2005, 39.

¹⁹ Жељко Фајфрић, *Византијски цареви*, Београд 2008, 5.

сјаја и раскоши, обуздати уобразиљу светине; да ће монарх бити мање изложен сировој разуларености народа и војника, будући да је његова личност заклоњена од погледа јавности, а да ће навика на покоровање неосетно про- извести осећања дубоког поштовања.²⁰

Диоклецијан је остао упамћен по томе што је путем тетрархије (четворовладе) покушао да обезбеди мирно преношење власти и управљање им- перијом. Бира себи савладара, а свако од њих бира свог помоћника.²¹ Ова подела власти доводи и до суштинске поделе царства на два дела – источни и западни. Већ тада Рим није фактичка престоница, јер ни један од владара тамо не борави. Диоклецијан је у Никомедији, Галерије у Сирмијуму, Мак- симијан у Равени, а Констанције Хлор у Триру.²² Присуство по једног од царева на свакој од стално угрожених граница, извршено је с циљем прева- зилажења војне кризе која је захватала империју.

Царство је подељено на префектуре, а оне на дијецезе, које чини више провинција. Поделивши царство, провинције и сваки огранак цивилне и војне управе, повећан је државни апарат, који је централизован. Плаћени службеници императора – бирократе, разврстани су по строгом хијерархи- ском реду. Нижи чиновници одговарају вишем, а сви заједно владару. Сада до пуног изражаја долазе (већ помињани) принципи да „*владара закони не вежу*“ и „*што год се владару свиди има снагу закона*“.

Дворска администрација (управа) је подељена по ресорима, тако да на сваком нивоу (префектуре, дијецезе, провинције) постоје чиновници задуже- жени за разне врсте послова и они су подређени управнику своје јединице. С обзиром на то да је удвостручен број гувернера и државних службеника, државна управа је постала гломазна и знатно скупља; требало је обезбедити нову количину финансијских средстава. Зато је и Диоклецијан приступио реформама пореског система. Од народа који се неограничено тлачи, требало је узети што више материјалних средстава, како би могле функционисати јавне службе, како би се несметано издржавао императоров двор, како би се хранила војска и како би се обезбедиле плате службеницима. Царска бла- гајна се све мање пунила пореским приходима и приходима од државних

²⁰ Е. Гибон, 129.

²¹ Због величине царства и тежине проблема с којима се борио, Диоклецијан је узео још једног савладара (Максимијана) који је као и он имао титулу августа. Даје му на управу западни део империје (Италију и Шпанију), а себи задржава источни део империје. Сваки од њих је имао по једног помоћника са титулом цезара. Диоклецијан за свог помоћника бира Галерија, коме даје на управу Балкан (тј. Илирик са Грчком и Македонијом). Максимијан добија за помоћника Констанција Хлора, који добија на управу Галију и Британију. Овај систем „четворовладе“ замишљен је тако, да када један од њих умре или погине, остала тројица бирају новог члана тетрархије. Примењен је само једном, када је Диоклецијан сишао с власти.

²² Ж. Фајфрић, 6.

имања. Тај проблем је решаван и пре Диоклецијана, инфлацијом, што је обезвређивало новац, а тиме и робно-новчану привреду; натурална привреда је полако, али сигурно поново ступала на историјску позорницу.²³ Како је куповна моћ новца била готово сасвим уништена, Диоклецијан захтева да се порези плаћају робом. Он је везао за земљу закупце на огромним царским поседима и тиме још више сузио могућност за регрутовање војника. Диоклецијан је као основ за прикупљање пореза одредио *iugum* (део земље) и *caput* (човек). Систем опорезивања је назван *capitatio iugatio*, где се за основу узима човек који обрађује земљу и одређена површина земље, која је варијала зависно од плодности и културе која се на њој гаји. Порез је наплаћиван по величини, односно квалитету обрадивог земљишта које је порески обвезник имао у својини или у закупу. Земљопоседници су поред земљишног пореза плаћали и: порез на зграде, на радну стоку, на робове, на живину, на луксуз, али и порез за издржавање градова и војске (*annona*).²⁴ Чак су и лица без икакве имовине плаћала посебан порез – главарину. Припадници највиших друштвених слојева, поред наведених пореза, плаћали су и тзв. *follis* или *gleba* од 7 солида, као и *aurum oblatum* и *votorum oblatio* поводом нове године и ступања императора на престо.

Настојећи да превазиђе последице инфлације која је харала државом, Диоклецијан доноси чувени *Egikūi o максималним ценама*, у коме, позивајући се на грамзивост трговаца, покушава да заустави инфлацију; утврђене су максималне цене за сву робу која је била у промету, као и висина свих плата и хонорара.²⁵ Тај Диоклецијанов списак извесног броја плата, надница и транспортних трошкова, представља најважнији извор ове врсте из читаве римске историје.²⁶ Санкције против прекршилаца биле су сурове: смртна казна и за продавца, и за купца, као и за оне који крију робу.

Диоклецијаново настојање да путем тетрархије обезбеди мирно преносење власти и управљање империјом, није уродило плодом. Он се у двадесет првој години своје владавине, одрекао царског положаја. „Диоклецијан је стекао славу тиме што је свету пружио први пример оставке, што је за касније владаре била реткост. Одлучио се да остатак живота проведе у миру, препустивши светску позорницу млађим и предузимљивијим савладарима“.²⁷ Повукао с власти 305. године, а већ следеће године је дошло до борби за

²³ И. Пухан, 96.

²⁴ *Ibid*, 97

²⁵ Душко Лопандић, *Пурпур империје*, Београд 2007, 30.

²⁶ Енциклопедија, *Историја светиа – Стари свети* (ур. Слободан Душанић), Љубљана 1984, 256.

²⁷ Занимљив је Диоклецијанов одговор Максимијану: када је овај затражио од њега да поново преузме власт и царски пурпур, он је то пуним срцем одбио, зажаливши једино што не може да покаже главицу купуса коју је сам засадио и убрао у Салони (код Сплита): то је била његова срећа, а не трка за влашћу. Нав. према Е. Гибон, 130.

власт и грађанских немира. Борбе за власт су трајале све до Константина (Великог) који влада од 306. до 337. И мада је царски престо у начелу био доступан свима, јер се божи избор ничим не може ограничити – сви цареви, почев од Константина, настојали су да власт пренесу на своју децу. Нерешено питање преноса власти, као један од узрока пропасти империје, решено је тако што се на крају *de facto* наметнуо принцип наследности власти, али је остало забележено мноштво покушаја узурпације власти, појаве која је била нарочито изражена међу војсковођама.²⁸

КОНСТАНТИН

Константин у многоме одступа од реформи које је спровео Диоклецијан. Он је сматрао да тетрархијски систем није одржив и стога је непрестано покушавао да у Царству поново уведе власт монархијског типа.²⁹ Традицију да се цареви окружују личним саветницима наставио је и Константин. Чланове царског савета (*consistorium*) чине: квестор, који брине о финансијским питањима, скупљању пореза, *magister officiorum* (заповедник града, царских уреда, пошта...), *comes sacrorum largitionum* (управник државне благајне), *comes rei privatae* (управник царских имања), *comes sacri palati* (управник царског двора). Све ове високе чиновнике бира лично цар по својој вољи. И мада се на седницама царског савета расправљало о важним питањима као што су: војни односи, оптужбе за издају, именовање највиших великодостојника – царева реч је последња. Од царево воље зависило је да ли ће неко бити награђен за лојалност. Високе чиновничке дужности најчешће су биле праћене и најугледнијим достојанствима. Достојанство је у принципу давано доживотно, али је могло бити и одузето. Добијање достојанство од цара отварало је пут ка сенату или неком високом положају. Сваком према личним заслугама припадала су и одређена новчана давања (одређена количина злата) од стране цара. Највише исплате додељивао је цар лично.

Државни апарат је попуњаван великим бројем чиновника не само високог, већ и нижег ранга. Тако има података, да се о царевој безбедности старао гарнизон од 3500 људи. Да би се предупредиле евентуалне побуне незадовољних грађана, одвојене су војна од цивилне управе. Установљена су два врховна војна заповедника, за коњицу и за пешадију. Поделом царства на Исток и Запад њихов број је удвостручен. На Константиновом двору су измишљене и две нове титуле: војводе (провинцијски генерали) из чијих редова је бирано десет грофова (високих функционера управе). Плаћани су

²⁸ Жан Клод Шене, Бернар Флизен (прев. Радивој Радић), *Византија—историја и цивилизација*, Београд 2010, 19.

²⁹ Ж. К. Шене, Б. Флизен, 14.

издашном свотом довољном за издржавање 120 слуга и 158 коња. Строго им је било забрањено мешање у ма које питање повезано са судском влашћу и управом прихода.³⁰ Управну и судску власт обављају управници провинција којих је било близу 200. Сви су они у мањој или већој мери у добијеним позицијама видели шансу да се материјално уздигну изнад своје околине. Њихова подмитљивост, самовоља, а често и нестручност у непосредном контакту са грађанима свуда је ширила страх.³¹ Подељена управа (војна и цивилна) коју је засновао Константин, због неслоге и суревњивости истих, слабила је снагу државе, али је јачала положај цара.

Константин и његови наследници, све до Теодосија, задржавали су звање *pontifex maximus*. Иако је и даље према старој римској традицији, цар биран аklamацијом војске, сената и народа, своју власт је од тада дуговао само једном Богу. Легитимитет власти добијен од Бога сакрализовао је царски положај, тако да се неретко напад на власт кажњавао посебном казном, ослепљивањем кривца. Осим што је остајао слеп, кривац је тиме губио сваку могућност да поново претендује на царски престо, јер у то време могао је да влада само човек сачуваних свих физичких функција.³² Због свог покрштавања и великог труда на плану признавања хришћанства и Миланског едикта из 313. године, Константин је био једини византијски цар који је постхумно проглашен светитељем.³³ Успостављен је нови однос између државе и цркве. „Нова организација цркве је уређена по угледу на организацију државе; сваки град је имао свог епископа, при чему је епископ главног града провинције имао виши ранг од својих колега и звање митрополита. Од Константиновог доба поједине привилегије свештенства изједначене су с привилегијама државних чиновника, тако да су се свештеници разликовали од осталих припадника хришћанске заједнице. Константин је одвајао велика новчана средства за цркву и њене планове око изградње храмова.“³⁴

³⁰ Е. Гибон, 216.

³¹ И. Пухан, 100.

³² Царски церемонијал је одражавао сву удаљеност Божјег изабраника од осталих људи. Цар се поздрављао проскинезом; то је био источњачки обичај клечања пред царем или краљем, у којем је поданик понизан пред владарем и не гледа му у лице. Први који су увели ту праксу били су Персијанци. У Византији је то био уобичајени поступак којим се изражавало дубоко поштовање. Овај физички гест је варирао од потпуног падања ничице до клечања, наклона или једноставног поздрава. Нав. према Ж. К. Шене, Б. Флизен, 17.

³³ Ж. К. Шене, Б. Флизен, 35.

³⁴ Као црквена седишта најпре су то постали: Рим, Александрија и Антиохија. Захваљујући већем броју саборских одлука, временом је седиште у Цариграду добило ранг патријаршије, што је у црквеној хијерархији било изнад митрополије. Тако је унапређено и седиште у Јерусалиму, јер је град, од како је Јелена, мајка Константинова, у њему пронашла Часни крст и због све чешћих ходочашћа верника у Свету земљу, сматран хришћанском престоницом Царства. Тада долази до сучељавања двеју концепција управљања црквом.

Константинову политику према цркви и његову безрезервну веру у Бога, наставили су и његови наследници Констанције и Констанс. Тако у Теодосијевом кодексу наилазимо на доказ да су они наредили да „црквени свет окупља људе, а да свештеници буду заштићени имунитетом и нека се од њих удаље сви недостојни намети и трошкови; да буду изузети од пореза...“³⁵ Временом, када су Цариград почели да потресају немири, „хришћанску цркву су почели да угрожавају управо они монаси који су од државе узимали привилегије. Присвојили су за себе велики део земље, а привидно дајући све сиромашнима, они су ове људе учинили сиромашним“³⁶

ПРИВРЕДА КАО ЧИНИЛАЦ

Један од узрока пропасти Римске империје је и распад класичне пољопривреде. Поново је оживела натурална привреда, где је трговина била знатно ослабљена. Још пре Константина су се дешавале значајне новине на плану пољопривредне производње. Радило се о томе да су у пољопривредној производњи, осим робова учествовали и сиромашни слободни људи који су, после престанка бесплатног снабдевања храном, морали напустити Рим и населити се у провинцијама као закупци делова латифундија или у форми најма, најчешће на пет година. Овакви уговори су редовно продужавани јер су сопственици латифундија, мале закупце оптерећивали порезима и закупнином коју ови нису могли да исплате. Усталила се пракса да се ови закупци, односно најамници, везују за земљиште које су обрађивали. То постојеће стање је Константин само санкционисао својим конституцијама.³⁷ Правно везивање људи за земљу коју су обрађивали, представљало је и корак ка ослобађању робова (који су имали неуређене и од воље господара зависне обавезе) и корак ка поробљавању слободних људи (јер су колони плаћали унапред предвиђену ренту у новцу или у натури); све је то представљало прелазну фазу ка увођењу кметства, као основне институције феудалне економско-друштвене формације.³⁸

У овом последњем периоду Римске империје, императори су, конфискацијом имања, убиствима, директним отимањем приграбили највећи део земље (нарочито у Африци, Малој Азији, Грчкој и Македонији). Током целе историје Византије, царска породица је увек била највећи велепоседник.³⁹

Да ли да се црквом управља из пет црквених седишта или да се од два седишта, Рима и Цариграда, изабере једно које ће постати главно... Вид. Ж.К.Шене, Б.Флизен, 36-37.

³⁵ С.Т. 16, 2, 10.

³⁶ Ж. К.Шене, Б. Флизен, 46.

³⁷ С.Т. 5, 9, 1. садржи најстарију конституцију о везивању људи за земљу.

³⁸ И. Пухан, 94.

³⁹ Ж. К. Шене, Б. Флизен, 33.

Та огромна имања царева била су изузета из редовне јурисдикције локалних државних органа. Сачињавала су салтусе, под управом посебног прокуратора, императоровог ослобођеника. Чести су били случајеви да богати земљопоседници шиканирају мале поседнике, који су били оптерећени великим порезима; зато су се они стављали под заштиту моћних суседа, путем посебних уговора (*patrocinium*) које су импаратори забрањивали; поред Константина, то су радили и остали импаратори: Валентин, Аркадије, Теодосије, Марцијан, Јустинијан.⁴⁰

У времену пропадања империје, државни расходи су били врло велики. Требало је подмирити основне јавне потребе: организацију и функционисање јавних служби, издржавање императоровог двора, наоружање и исхрану војске, плате службеника; све то је изискивало велика новчана средства. Како је римска привреда увелико била у застоју, државна благајна је попуњавана инфлацијом мање вредног и безвредног новца. Импаратори су практиковали да постепено и константно смањују количину злата у познатим новчаним апоенима. Тако је Диоклецијан пуштао у оптицај мале количине златног и сребрног новца доброг квалитета, али како се у огромним количинама још увек појављивао стари, безвредни бакарни новац, тек са траговима сребра, скок цена производа није заустављен. То је све довело до пада вредности новца. То кварење римског новчаног система довело је не само до инфлације, већ и до готово потпуног гушења робно-новчане привреде и враћање на натуралну привреду.

По угледу на Диоклецијана (који је наредио да се кује прави сребрни и златни новац) и Константин је такође одредио да и златни и сребрни новчани апоени морају да садрже 4,55 грама злата, односно сребра. И тај Константинов златни новац се временом учврстио као стална валута римске државе.⁴¹ Сви људи који су се бавили привредном делатношћу, било великом или малом, морали су да плаћају порез у сребру и злату. Створивши златан новац, Константин је пореском систему и трговини на велико обезбедио необично важан инструмент; све до XI века, златник је одолевао свим финансијским кризама царства.⁴²

Константин преузима пореску политику коју је спроводио Диоклецијан, с тиме што поред наведених непосредних пореза утврђује још неке посредне порезе: *portoria* и *venalitium*. „Овај први облик пореза износи 12 % од вредности робе и обухватао је три различите врсте посредних плаћања: царину за превоз робе из државе у државу; трошарину – за улаз робе у са-мосталну административну јединицу и мостарину или друмарину за прелаз

⁴⁰ И Пухан, 95.

⁴¹ Ibid, 97.

⁴² Ж. К. Шене, Б. Флизен, 32.

робе преко нарочитих места. *Venalitium* је био наплаћиван поводом продаје покретних и непокретних ствари и износио је 4% од вредности робе. Поред наведених пореза, становништво римске државе је било обавезно и на бројне кулуке око одржавања јавних зграда, друмова и осталих комуналних служби⁴³.

Из свих наведених извора пунила се државна благајна, али све то није било довољно да подмири велике расходе које је имала римска држава у том периоду. Посебно је било тешко прикупити порезе од ионако измученог и осиромашеног становништва. Посебна су прича били утеривачи пореза који нису имали милости ни за кога. Неки извори говоре „да су мајке продавале децу а очеви проституисали ћерке, приморани да срамним пословањем прибаве новац за порез“⁴⁴. Ипак, остају најпохлепнији у изнудама чиновници с краја периода републике који су купили своје положаје новцем зарађеним на неморалан начин. Они су регрутовани из редова еквестара (преко ноћи обогатених плебејаца). Успели су да згрну велико богатство захваљујући откупу пореза и јавних радова („публикани“). Профит који су остваривали публикани као приватна лица, често је био последица злоупотребе поверених им овлашћења од стране управних органа.⁴⁵ Моћ, похлепа, дрскост и утицај публикана у друштву је све више расла како је расла њихова добит. Тешко их је више било вратити у правни оквир друштва, иако су они комбинацијом изнуде и примене силе, најчешће долазили до енормног богатства. Делатност публикана била је шира од наплате пореза. Она је подразумевала и закупљивање права на експлоатацију рудних и других богатстава, закупљивање права на извођење јавних радова и послова „јавне набавке“ (данашњим речником речено), али су и уживале разне друге привилегије: нису били обавезни да се одазову позиву на сведочење, против њих се није могла подићи тужба по основу силом отетих ствари од пореског обвезника...⁴⁶

ЈУСТИНИЈАН И ВОЈСКА КАО ЧИНИЛАЦ

Када су у питању остали владари овог позног доба Римског царства, задржаћемо се на Јустинијану. Занимљива је прича историчара Прокопија, који сведочи о владару Јустинијану и његовој жени Теодори, „грамзивим, безобзирним, подмуклим и крвожедним створењима“. Он нас у својој *Тајној*

⁴³ И. Пухан, 98.

⁴⁴ И. Пухан, 98.

⁴⁵ Вид. Наташа Деретић, Милан Милутин, „Публикани – према Јустинијановим Дигестама – институционализована корупција и њено правно санкционисање“, *Зборник радова ПФНС* (ур. Слободан Орловић), 4/2020, 1415-1433.

⁴⁶ О. Станојевић, 148-149.

истиорији која је објављена након смрти Јустинијана, упознаје са најмрачнијом страном владареве личности: „неверни пријатељ и подмукао непријатељ, сулудо жељан убистава и пљачке... никакви обзир га нису ометали у присвајању туђе имовине; није сматрао чак ни да је потребно било какво законито или незаконито оправдање за присвајање имовине која му није припадала...“⁴⁷

Колико је корупција у време Јустинијана узела маха сведочи податак да се на тргу, јавно и под окриљем царских чиновника трговало судским одлукама и законским прописима; Јустинијан (односно, његови људи) је издавао, уз накнаду, разне дозволе за обављање повлашћених послова, одређујући свој део плена који је њему ишао. Тако су његови чиновници и њихови потчињени некажњено пљачкали.⁴⁸

Оно што се не може оспорити Јустинијану је околност, да је он надљудским напорима хтео да поврати делове царства које су његови претходници изгубили (Јустин I, Теодорик, Теодосије, Константин, Диоклецијан). Наследно је пуну благајну али то није било довољно да уједини царство које би поново досезало до Атлантика на западу – и да свуда важе исти закони. Од варварских Германа Јустинијанове војсковође су повратиле северну Африку, Далмацију, Италију, Корзику, Сардинију, Сицилију и Шпанију. Био је то скуп подухват. Намети су били велики да би се обезбедила средства за та освајања. Бреме пореских обвезника било је још теже зато што су „Јустинијанови порезници били „немилосрдне лопуже“. Освајачки ратови уништили су градове, десетковали становништво, оставили необрађена поља. Народи које је његова војска „ослободила“ очајавали су у јаду које им је ослобођење донело.“⁴⁹

Ратни успеси Римљана у освајачким ратовима (покорили су многе народе који су насељавали делове три континента: Европу, Азију и Африку), су резултат добре организације војске (легија) која је за разлику од античке војске била оспособљена да ратује током целе године. У римској војсци док је освајала свет, владала је строга дисциплина. Храбри војници и војсковође добијали су као награду већи део ратног плена. Војсковође су добијале разна одликовања и почести, међу којима је било најзначајније право на свечану поворку (тријумф) у граду Риму. Припадници легија су након 25 година ратовања, добијали статус римских грађана. Временом се све променило. Крају Римске империје допринели су у великој мери и недисциплиновани и немилосрдни легионари из последњег периода римске историје. Остало је забележено да су, на пример, Галеријеве легије у повлачењу пуштошиле све пред собом. Убијали су, силовали и пљачкали, спаљивали села кроз која су пролазили и настојали да униште земљу коју нису могли да

⁴⁷ Нав. према Филип Цајгентес, *Моћ и њохлеја, крајња историја свећа*, (прев. Мила Матијашевић), Београд 2003, 93-95.

⁴⁸ *Ibid*, 95.

⁴⁹ *Ibid*, 97-98.

покре.⁵⁰ Легионари из овог позног периода су већином били варвари из разлога што су римске власти све чешће морале њих да регрутују или изнајмљују као плаћенике, јер су многи Римљани били изгубили вољу да се боре, а и бројчано их је било мање услед последица куге, привредног расула и гладовања.⁵¹

Посебна су прича бескрупулозне војсковође из овог последњег периода које су се упуштале и у питање решавања смене на престолу. Остало је забележено како један владар поручује свом наследнику: „Задовољи војнике, а за остало не брини“, односно „обогатите војнике, а ругајте се свему осталом“. Да не би применом династичког принципа на престо дошли комични или махнути владари, цара би изгласала војска. Историјски подаци говоре и да је у циљу борбе за власт, Сенат помогао Гордијану у борби против Максенција, а после убиства Гордијана покушао је наметнути императоре Пупијана и Балбина. Када су и ови сенатски императори убијени, наступило је време „тридесеторице тирана“ – страховлада императора постављених од стране војних команданата разних делова римске војске. Војници су за императоре, по правилу, извикивали оне кандидате који су им обећавали највеће поклоне (*divitium*) и одржавали су их на власти док су испуњавали примљене обавезе. Војска је била подељена на граничаре (*limitanei*) и на трупе по гарнизонима (*palatini*) који су били боље плаћени од граничара, што је изазивало негодовање.

У посткласичном периоду долази до нових раслојавања друштва, што ће имати за последицу настајање нових друштвених односа који ће касније прерасти у феудализам. Становништво се према сталешкој припадности дели на слободне, робове, колоне и варваре. Ови слободни се деле на виши друштвени сталеж (хонестиорес) где улазе: сенатори, велики земљопоседници и виши службеници државног бирократског апарата који су добро плаћени од стране владара за своју лојалност и даље уживају многе привилегије. То се променило у време Јустинијана, јер је он својом политиком учинио да „сенатори по свом богатству више нису чинили највишу друштвену класу, с обзиром да им је он конфисковао сву имовину коју је сматрао претераном“.⁵²

Када је у питању ниже слободно становништво (хумилиорес) где су спадали: мали земљишни поседници, сељаци, занатлије и трговци – оно се сада наследно везује за своја занимања.⁵³ Колоне чине ослобођени робови

⁵⁰ Е. Гибон, 138.

⁵¹ Енциклопедија, 258.

⁵² Ж. К. Шене, Б. Флизен, 91.

⁵³ Од трећег века све се чеће срећу занатлије које не раде у градовима већ на имању робовласника, за потребе његове породице и робова. Временом бивају претворени у масу поданика везаних за занимања и место боравка.

или слободни људи које је економска криза натерала да се ставе под заштиту моћних земљопоседника. До Диоклецијана имају правни положај закупца земље, а од времена Јустинијана имају исти положај као и робови; налазе се под влашћу власника земље, везани су за земљу и не могу напустити земљу коју обрађују.

Ратови су и поред краткотрајних успеха, финансијски озбиљно исцрпљивали империју којој није било спаса јер је притисак варвара који су продирали са свих страна био сувише велики. Варвари (Визиготи, Остроготи, Бургунди, Вандали, Хуни...) чине посебну категорију људи у овом периоду и они ће знатно утицати на судбину Римске империје, односно на њен крај. Императори их прихватају као савезнике јер су били немоћни да им се супроставе. Насељавају их на поједина погранична подручја и укључују их у своју војску. То из разлога што је било све мање заинтересованих за војну службу из редова Римљана. Царева обећања већих плата и награда у земљи и уведено правило да ветерани могу задржати свој војни посед, уколико син настави војну службу, нису имали неког великог успеха. Варвари су полако заузимали своје место у римским легијама. Они су били на врло ниском степену развоја (излазили су из првобитне заједнице), тако да су они и Римљани били две потпуно супротне културе. Као такви, варвари нису могли бити асимиловани, па су искористивши слабљење империје формирали самосталне, тзв. варварске државе, на подручју некадашњег Западног дела царства. Када су се варвари и источни народи обрушили на границе царства, не само робови већ и неки слободни људи (градска сиротиња) су отворили капије освајачима и прелазили су на њихови страну.

Римљани су прибегли једном посебном моделу прикључења варвара римској држави тако што су пограничне народе стално настанили на једном месту. Преко сталног насељавања на једном месту постизали су још један циљ: узимали су ратоборне варваре у службу империје с намером да бране границе империје. Претворили су „ловце у сељаке“, с једним циљем, а то је да се на границама империје успостави један простор мира и стабилности и да се на тај начин смање трошкови војне одбране граница од пљачкашких номадских хорди; извршена је „деварваризација варвара“. ⁵⁴ Та „деварваризација варвара“, је међутим допринела да царство војно и политички пропадне. Наиме, десило се да варвари који су били у државној служби, и које је римска држава наоружала, преплаве империју и да је корак по корак преузму. ⁵⁵

Половином 6. века долази до покрета народа који су насељавали степе, што је изазвало низ миграција и довело до новог таласа најезди Лангобарда, Словена, Авара и Бугара. Лангобарди, чија је једна војска већ раније за рачун

⁵⁴ Вид. Херфрид Минклер, *Империје, логика владавине светом-од сџароџ Рима до Сједињених држава* (прев. Слободан Дамњановић), Београд 2009, 133.

⁵⁵ *Ibid*, 133.

Јустинијана освојила Италију 588. године, освојили су све градове, осим Венеције. Сицилија, која је остала поштеђена током поновних освајања, чувала је и даље своју улогу житнице, што се показало као драгоценост предност, када су остатак Царства погодиле варварске најезде. На Сицилији су цар, римска и равенска црква, као и преживели италијански сенатори (који су иначе десетковани у нередима у VI веку) имали велике поседе који су доносили велику добит.⁵⁶

Два века после Јустинијана, политичка улога сенатора је смањена у односу на улогу војске. Посебна шанса се пружила богатим војницима и странцима најразличитијег порекла. Становништво царства, укључујући и самог цара није могло бити сигурно у своју будућност, тако да се више него икад окретало Богу, молећи за спас. У наредним вековима, цареви иконофиле смењиваће цареви иконоборци, а то ће све олакшати муслиманима којима ни Византија неће одолети. Од VII века почињу освајања територије Западног царства од стране арапских муслимана, које је ујединио Ислам.⁵⁷ „Ислам се за један век развио колико хришћанство за седам векова.“⁵⁸ Први Турци који су стигли на источне границе Византије у XI веку звали су се Селџуци (по једном од својих ранијих војсковођа). Византија је 1453. године потпуно поражена од стране Турака; Балкан је остао под Турцима пет векова.

Када су у питању мотиви за освајање наведених територија, неки историчари мотив налазе у жељи да се освајањем шири вера, док други ипак наглашавају да су многи припадници исламске елите били трговци свесни значаја контроле трговачких путева и могућности за увећање богатства које пружају тадашњи градови.⁵⁹ Знали су за моћ новца па им је тај мотив био доминатнији од ширења вере код покорених народа. Ратни плен је свакако био велики (бисери, ратна опрема, злато, сребро...) и није остављао равнодушним ни цареви, ни војсковође ни војнике.

ЗАКЉУЧАК

Империје се дефинишу тиме да у „њиховом свету не постоји ниједна сила исте или веће снаге; многе империје су пропале због јаким непријатеља“.⁶⁰

⁵⁶ Ж. К. Шене, Б.Флизен, 75.

⁵⁷ Арапски муслимани су отпочели своја освајања 635. године када су заузели Сирију, а потом Јерусалим (637), Ирак, Персију, Египат (641), Јерменију (691), Тунис, Алжир, Мароко (698), Шпанију (711), покушавају Француску (732), Корзику и Сардинију (809), Сицилију (837), замало да освоје и Рим (846), али Папа плаћа да Арапима да заобиђу Рим. Нав. према Х. Минклер, 146.

⁵⁸ Ф. Цајгентес, 102.

⁵⁹ *Ibid*, 103.

⁶⁰ Х. Минклер, 145.

Тако се десило и са Римском империјом. Међутим, пропасти Римске империје итекако су допринели и други чиниоци: грађански немири у Царству, војничка разулареност, варварске најезде и посебно деспотска власт императора.

Краху некада моћног Римског царства, између осталих узрока, итекако су допринели различити појавни облици корупције оличене у дискредитованом моралу владајућих личности, који су неретко били крајње изопачени и живели у разврату, у поткупљивости како ситних тако и крупних државних службеника којима је подмићивање и удвориштво, постало редовно занимање. Важно је било задовољити понос и сујету владара и одбрани њихову власт, јер су тако бранили себе и своје позиције у друштву. Међутим, често је до изражаја долазила пракса да се воља и најапсолутнијег владара ретко слушала, када његови поданици процене да немају чему да се надају од његове милости или да више не треба да стрепе од његовог болесног карактера и сујете.

Да су моћ и похлепа, током читаве људске историје били главни покретачи свих историјских дешавања, посебно је видљиво на подручју Римског царства пред његов крах. Када се један део сиромашног плебса, разним финасијским трансакцијама и банкарским шпекулацијама временом обогатио (еквестри), постао је важна политичка снага у креирању римске политике, заједно са већ богатим Римљанима из редова аристократије (*nobilitas*). Као корумпиране аутократе стицали су богатство израбљујући покорени народ којим су управљали.

Моћ и похлепа је надживела векове и данас је водила многих државних моћника, од највиших до најнижих. Током читаве историје Римске државе, поред слоја богатих људи, друштвену структуру су чинили и сељаштво, робови и градска сиротиња. „Ови последњи су посебно занимљива категорија људи као гласачка машина: презирали су физички рад и живели су од бесплатне доделе жита, циркуских игара које су им приређиване... Да би умирио то јавно мњење и искупио се за све очигледније узурпације, владар је докле су год то финансије дозвољавале, делио бесплатно жито, контролисао цену хлаба, организовао циркуске игре. Цареви их прихватају као савезнике држећи се правила да је сиротињи потребно „хлеба и игара“ (*panem et circenses*); било је то политички потребно, а етички прихватљиво...“⁶¹

У новије време провејава мишљење, да су „друштвена и политичка моћ и утицај – претпоставке корупције и многих других злоупотреба“.⁶² Тако је било и тако ће бити. Било је римских царева који нису одобравали корупцију, али нису били у стању да је стварно укину. Царство је пљачкано не

⁶¹ О. Станојевић, 73.

⁶² С. Вуковић, 10.

само из личних разлога, већ и да би се одржала војска, без које се није могло сачувати царство. Римско царство су њихови противници војно победили. Порази у рату су неизбежно морали погодити и царске финансије, јер су изгубљени и фискални извори. Концепт најамне војске који је подразумевао редовну исплату плата у готовом новцу скоро да је био напуштен. Борци су само ретко добијали плату у злату, према неким изворима, сваке четврте године, а плаћани су непосредно из пореза, који су сељаци исплаћивали у натури. Сви војници, од најнижих редова, до генерала, покушавали су да се мало или много обогате.

Чиновништво, као пратилац сваке бирократизоване управе је посебно привилегован. И данас имамо скоро исти принцип организације државних органа. По принципу субординације, нижи органи одговарају вишим за свој рад. Међутим, сведоци смо да и ти нижи органи често узрпирају општи интерес зарад личног богаћења. Најсликовитији пример су данашњи извршиоци. Пратећи рад данашњих извршилаца (названих, најпре, приватним, а потом, јавним), с правом им се може приговорити да су они савремени публикани. Иако служба извршитеља, по закону треба да помогне надлежни органима да заштите јавни интерес, они своју моћ и силу, свакодневно користе да би остварили енормну добит и заштитили своје приватне интересе. Чиновништво, као пратилац сваке бирократизације управе, постаје све бројније и утицајније. Оно се регрутује из реда лојалних људи режиму, неретко нестручних и некомпетентних људи за област за коју су ангажовани. У периоду домината (за разлику од републиканских функционера, који су бирани на годину дана), ови чиновници су трајно постављани и плаћани од владара, који их у свако доба може сменили, посебно ако му нису лојални.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ

Извори:

- Полибије, *Историје*, VI, 9, VI, 56
Gai, *Institutiones*, превео Обрад Станојевић, Београд 1982
C.Th. 5, 9, 1
C.Th. 16, 2, 10
D. 1, 13, 31.
D. 1, 2, 2.

Литература:

- Вуковић, Слободан, *Коруиција и владавина љрава*, Београд 2003
Гибон, Едвард, *Опдавање и љројасиј Римској царсијва*, (превод Г. Вучићевић), Београд 2007

- Деретић, Наташа, „Суптилна и неодољива примамљивост корупције у политичким круговима Рима“, *Зборник радова ПФНС* (ур. Слободан Орловић), 3/2017, 767-791
- Деретић, Наташа, Милутин, Милан, „Публикани – према Јустинијановим Дигестама – институционализована корупција и њено правно санкционисање“, *Зборник радова ПФНС* (ур. Слободан Орловић), 4/2020, 1415-1433
- Енциклопедија, *Историја свећа – Свџари свећ* (ур. Слободан Душанић), Љубљана 1984
- Лопандић, Душко, *Пурџур имџерије*, Београд 2007
- Маленица, Антун, Деретић, Наташа, *Римско џправо*, Нови Сад 2011
- Милошевић, Мирослав, *Римско џправо*, Београд 2005
- Минклер, Херфрид, *Имџерије, лоџика владавине свећом-од свџароџ Рима до Сједињених држава* (прев. Слободан Дамњановић), Београд 2009
- Пухан, Иво, *Римско право*, Београд 1977
- Станојевић, Обрад, *Римско џправо*, Београд 2007
- Фајфрић, Жељко, *Визанџијски цареви*, Београд 2008
- Цајгентес, Филип, *Моћ и џохлеџа, краџика историја свећа*, (прев. Мила Матијашевић), Београд 2003
- Шене, Жан Клод, Бернар Флизен (прев. Радивој Радић), *Визанџија–историја и цивилизација*, Београд 2010

Nataša Lj. Deretić
University of Novi Sad
Faculty of Law Novi Sad
N.Deretic@pf.uns.ac.rs

Abuse and Privatisation of State Powers in Later Periods of Ancient Rome as a Cause of the Roman Empire's Demise

Abstract: *This paper continues the story about political corruption in the Roman Empire. Towards the end of the Principate, and the beginning of the dominate, the form of rule was changed; at first the principes and then the emperors became absolute or despotic rulers. History offers an array of examples from this period that testify to the conduct of corrupt, cruel rulers whose “lack of restraint finally led to the fall of the Roman Empire”. The emperor became the sole and exclusive ruler of the entire state: he was the legislator, chief of executive power, supreme judge, and commander-in-chief. In terms of formal law, the emperor’s power was unlimited as he was the Lord and God (Dominus et Deus). The state was no longer res publica (public matter) but rather a res privata (private matter) of the emperor. The emperor was aided by a ramified bureaucratic apparatus, whose main characteristic was unreserved loyalty towards the emperor; the officials were appointed and dismissed according to the emperor’s will. In addition to this, incompetency of these officials was frequently apparent and their immediate contact with citizens was marked by fear that they spread through their arbitrariness, proneness to bribery and harshness. Polybius’ phrase that “democracy declines when the government makes people corrupt and greedy” seems to be characteristic of this period, yet it has not lost its topicality even today. As the legislator, the emperor passed such laws as suited him. The full meaning of Tacitus’ thought: “the more laws, the more corrupt the state” came to the fore.*

Keywords: *morals, corrupt society, greed, arbitrariness, abuse of power, gamut of legal regulation, private benefits.*

Датум пријема рада: 26.09.2021.

Датум достављања коначне верзије рада: 08.03.2022.

Датум прихватања рада: 10.06.2022.